

КОНСТИТУЦІЙНЕ ЗАКРІПЛЕННЯ ПРАВА НА НЕВТРУЧАННЯ В ОСОБИСТЕ І СІМЕЙНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВАХ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

У статті розглянута конституційна практика нормативного регулювання права на невтручання в особисте і сімейне життя в Україні та державах континентальної Європи. Проаналізовано юридичний зміст зазначеного права, закріпленого в ст. 32 Конституції України та в аналогічних нормах конституцій європейських країн. Обґрунтована необхідність викладення цієї статті у новій редакції.

Ключові слова: права людини, право на невтручання, особисте життя, приватне життя, сімейне життя, конфіденційна інформація.

Кириченко Ю. В. Конституционное закрепление права на невмешательство в личную и семейную жизнь в Украине и европейских государствах: сравнительно-правовой анализ.

В статье рассмотрена конституционная практика нормативного регулирования права на невмешательство в личную и семейную жизнь в Украине и государствах континентальной Европы. Проанализировано юридическое содержание данного права, закреплённого в ст. 32 Конституции Украины и в аналогичных нормах конституций европейских стран. Обоснована необходимость изложения этой статьи в новой редакции.

Ключевые слова: права человека, право на невмешательство, личная жизнь, частная жизнь, семейная жизнь, конфиденциальная информация.

Kyrychenko Y. V. Constitutional provision of the right to respect for private and family life in Ukraine and european countries: a comparative legal analysis.

In the article the constitutional practice of the normative regulation of the right to respect for private and family life in Ukraine and the countries of continental Europe. Analyzed the legal content of the right enshrined in article 32 of the Constitution of Ukraine and in similar norms of the constitutions of European countries. The necessity of the exposition of this article in the new edition.

Keywords: human rights, the right to non-interference, private life, private life, family life, confidential information.

Право на невтручання в особисте і сімейне життя, яке закріплене в ст. 32 Конституції України [1], займає особливе місце серед основних прав і свобод людини і громадянина, є невід'ємним і фундаментальним правом людини та діє не виокремлено, а у взаємодії з іншими правами і свободами. Невтручання в особисте і сімейне життя надає людині можливість відчувати себе недоторканою, певною мірою незалежною від інших, у тому числі від суспільства та держави. Тільки кожна людина має право окреслювати межу між собою та іншими, якої не можна перетинати всупереч її бажанням.

Нормативне закріплення цього права базується не лише на нормах Основного Закону України, а й на нормах Загальної декларації прав людини 1948 р., Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. та багатьох інших міжнародних і регіональних угодах, зокрема Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. При цьому слід зауважити, що у зазначених міжнародно-правових актах закріплені лише основні принципи приватного життя людини, залишаючи можливість національним законодавчим органам самостійно формулювати правові норми в цій сфері і визначати важелі правового впливу за їх недотримання.

Різні сторони досліджуваної проблематики були об'єктом наукових праць А. А. Баранова, Н. Г. Беляєвої, В. Г. Буткевича, А. Б. Венгерова, Т. М. Заворотченко, А. М. Колодія, Л. О. Красавчікова, П. В. Несмелова, А. Ю. Олійника, І. Л. Петрухіна, В. Ф. Погорілка, Ж. М. Пустовіта, П. М. Рабіновича, Г. Б. Романовського, В. О. Серьогіна, В. С. Сивухіна та ін. Водночас у вітчизняній науці конституційного права відсутні ґрунтовні наукові дослідження щодо розглядуваного права, зокрема, порівняння положень норм конституцій України та зарубіжних країн, в яких закріплено право на невтручання в особисте і сімейне життя, а неврегульованість його окремих аспектів свідчить про актуальність обраної теми.

Метою пропонованої статті є системний порівняльно-правовий аналіз положень норм конституцій України та держав континентальної Європи, в яких закріплено право людини і громадянина на невтручання в її особисте і сімейне життя, та формулювання пропозиції щодо вдосконалення ст. 32 чинної Конституції України.

Емпіричною базою дослідження є конституції європейських держав, які належать, як і Україна, до романо-германської правової сім'ї.

Право на невтручання в особисте і сімейне життя закріпили на конституційному рівні переважна більшість європейських держав. Проведений нами порівняльно-правовий аналіз змісту положень конституцій Азербайджану (ст. 32), Албанії (ст. 35), Андорри (ст. 14), Білорусі (ст. 28), Бельгії (ст. 22), Болгарії (ст. 32), Боснії і Герцеговини (п. 3 ст. II), Вірменії (ст. 23), Греції (ст. 9), Грузії (ст.ст. 20, 44), Іспанії (ст. 18), Латвії (ст. 96), Литви (ст.ст. 22, 25), Македонії (ст.ст. 18, 25), Монако (ст. 22), Молдови (ст.ст. 28, 34), Нідерландів (ст. 10), Польщі (ст.ст. 47, 51), Португалії (ст.ст. 26, 35), Росії (ст.ст. 23, 24), Румунії (ст.ст. 26, 31), Сербії (ст. 42), Словаччини (ст.ст. 16, 19), Словенії (ст.ст. 35, 38), Туреччини (ст. 20), Угорщини (§ 59), Фінляндії (§ 10), Хорватії (ст.ст. 35, 37, 38), Чехії (ст.ст. 7, 10 Хартії основних прав і свобод), Чорногорії (ст.ст. 40, 43, 51) та Швейцарії (ст. 13) дає підстави стверджувати, що докладніше це право виписано в конституціях постсоціалістичних і пострадянських країн, при цьому більшість з них розділяють право на невтручання в особисте і сімейне життя та на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, одночасно доповнюючи конституційну норму заборонаю збирання інформації про приватне життя людини. Але, порівняно із зазначеними конституціями, найбільшу кількість можливостей людини у сфері особистого і сімейного життя закріпила Конституція України.

Ч. 1 ст. 32 Основного Закону України декларує, що «ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України» [1]. Проте в зазначених країнах конституційне регулювання цього права здійснюється дещо по-іншому. Так, норми конституцій Азербайджану, Болгарії, Боснії і Герцеговини, Вірменії, Греції, Іспанії, Македонії, Румунії, Туреччини, Хорватії в якості охоронюваного блага виділяють недоторканність особистого і сімейного життя; конституціями Андорри, Бельгії, Естонії, Молдови, Монако, Португалії, Словаччини, Чехії, Чорногорії, Швейцарії захищається приватне і сімейне життя; Литви, Польщі, Росії – приватне, особисте і сімейне життя; Албанії – приватне і особисте життя; конституціями Білорусі, Грузії, Угорщини – тільки особисте життя, а Латвії, Нідерландів, Словенії, Фінляндії – тільки приватне життя. Наприклад, у ст. 25 Конституції Республіки Македонії від 17 листопада 1991 р. записано, що «гарантується повага та недоторканність особистого і сімейного життя кожного громадянина» [2]; у ст. 28 Конституції Республіки Білорусь від 24 листопада 1996 р. у редакції від 17 жовтня 2004 р. зазначено, що «кожен має право на захист від незаконного втручання в його особисте життя» [3]; у ч. 1 ст. 10 Конституції Королівства Нідерландів від 17 лютого 1983 р. закріплено, що «кожна особа має право на недоторканність приватного життя» [4].

Крім того, аналіз положень конституцій Азербайджану (п. III ст. 32), Андорри (ст. 14), Білорусі (ст. 28), Боснії і Герцеговини ((F) п. 3 ст. II), Вірменії (ч. 5 ст. 23), Греції (п. 1 ст. 9), Грузії (ч. 1 ст. 20), Іспанії (ст. 18), Латвії (ст. 96), Литви (ч. 2 ст. 22), Монако (ст. 22), Польщі (ст. 47), Португалії (п. 3 ст. 35), Росії (ч. 1,2 ст. 23), Туреччини (ст. 20), Угорщини (п. 1 § 59), Фінляндії (ч. 1 § 10), Хорватії (ст. 35), Чехії (п. 1 ст. 7 Хартії основних прав і свобод) та Швейцарії (п. 1 ст. 13) свідчить, що законодавці цих країн, відтворюючи положення ст. 12 Загальної декларації прав людини 1948 р., в одній нормі під егідою вказаного права об'єднали такі самостійні, хоча й органічно пов'язані, конституційні права, як: фізичну приватність (повага до честі й гідності); територіальну приватність (недоторканність житла); комунікаційну приватність (таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції). Наприклад, у ч. 1 ст. 23 Конституції Російської Федерації від 12 грудня 1993 р. зазначено, що «кожен має право на недоторканність приватного життя, особисту і сімейну таємницю, захист своєї честі і доброго імені», а в ч. 2 цієї статті – «кожен має право на таємницю листування, телефонних розмов, поштових, телеграфних та інших повідомлень» [5]. При цьому слід зазначити, що повага до честі і гідності, недоторканність житла, таємниця будь-якої кореспонденції є окремими проявами особистого життя, а тому право людини на невтручання в її особисте і сімейне життя є загальними щодо вказаних прав. І тому ми вважаємо правильним те, що Конституція України, так само, як і більшість конституцій європейських держав, закріпила ці права окремо в спеціальних нормах (ч. 1 ст. 28, ч. 1 ст. 30, ст. 31).

Також слід зазначити, що техніко-юридична конструкція ч.1 ст. 32 Конституції України сформульована таким чином, що це скоріше за все не право, яке належить людині, а кореспондуючий обов'язок оточуючих утриматися від його порушення. Тому ми вважаємо, що у цій нормі частину речення «ніхто не може зазнавати втручання», яке частково запозичене зі ст. 17 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р., необхідно замінити на «кожному гарантується право на невтручання», що насамперед нормативно закріпить у чинній Конституції України гарантію зазначеного права, більше забезпечить його реалізацію та захист, а також не викличе подвійного тлумачення, оскільки буде мати логічно побудовану конструкцію.

У теорії прав людини не існує єдиного підходу щодо визначення терміна «особисте життя». Цей термін є досить поширеним і використовується для позначення різноманітних відносин, що виникають між людьми. Так, на думку А. Б. Венгерова, «особисте життя – це різноманітні відносини між людьми (сімейні, дружні тощо), а також відносини, пов'язані зі способами відпочинку, використання вільного часу, ставлення людини до природи, до визначення духовних і матеріальних потреб та засобів їх задоволення» [6, с. 3], а П. М. Рабінович і М. І. Хавронюк вважають, що особисте життя включає в себе «право встановлювати, підтримувати та розвивати зв'язки з іншими людьми, тому воно виходить як за межі інтимного життя, так і за межі роботи, інших ділових інтересів» [7, с. 173–174].

Крім зазначених точок зору, в науці конституційного права існує й протилежна думка, згідно з якою замість терміна «особисте життя» слід уживати термін «приватне життя». Так, Г. Лановенко вважає, що «оскільки правом на невтручання у приватне і сімейне життя охороняється не сама людина, а певна специфічна сфера її життєдіяльності, то до позначення цієї сфери найбільш адекватно підходить саме термін «приватний» [8, с. 112].

Узагальнюючи існуючі в юридичній науці точки зору, В. О. Сєрьогін виокремлює два основні підходи до визначення поняття приватного життя. Перший полягає у переліченні елементів його змісту, а другий – у прагненні не перелічувати всі елементи приватного життя, а виокремити його найбільш суттєву, констатуючу ознаку чи декілька таких ознак [9, с. 179, 185].

Остаточне вирішення питання щодо позначення відповідної сфери життя людини є неможливим без розкриття змісту термінів «особисте життя» та «приватне життя». Згідно з Великим тлумачним словником сучасної української мови термін «особистий» означає «який є власністю окремої особи, безпосередньо належить їй; персональний, власний; який безпосередньо стосується якої-небудь особи, пов'язаний з нею; який виражає індивідуальні особливості, нахили якої-небудь особи; який здійснюється безпосередньо, не через інших осіб; який здійснюється ким-небудь від власного імені», а термін «приватний» – «який належить окремій особі (особам); не державний, не суспільний; який утримується коштом однієї або кількох осіб; пов'язаний з індивідуальним господарюванням; який займається індивідуальним господарюванням, володіє чим-небудь індивідуально» [10, с. 685, 926]. Схожі значення цих термінів надаються й в інших виданнях. Тобто йдеться про те, що за своїм змістом термін «приватний» є більш прийнятним для позначення цієї сфери життя людини, ніж термін «особистий». На нашу думку, він більше охоплює своєрідне автономне середовище життя людини, природні особисті інтереси, спосіб їх реалізації тощо, а також взаємовідносини з іншими особами та із зовнішнім світом. Крім того, у п. 1 ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. та правозастосовній практиці Європейського Союзу з прав людини пріоритет віддається терміну «приватне життя», також цей термін уже пропонували закріпити і в проекті Народної Конституції В. А. Ющенко, згідно з яким «кожному гарантується невтручання в його приватне життя» [11].

Тому, враховуючи викладене та з метою усунення суперечностей між міжнародним та національним законодавством, пропонуємо термін «особистий» виключити із ч.1 ст. 32 Конституції України та замінити його на термін «приватний».

Аналізуючи положення ч. 2 ст. 32 Основного Закону України, Конституційний Суд України відзначив, що вітчизняним законодавцем не повністю визначено режим збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу, що свідчить про наявність нагальної потреби в чіткій законодавчій регламентації, яка б встановлювала мету та процедуру збору конфіденційної інформації [12]. Під цим терміном А. М. Колодій та А. Ю. Олійник розуміють «відомості з обмеженим доступом, що знаходяться у володінні, користуванні або розпорядженні окремих фізичних та юридичних осіб» [13, с. 180].

Норму про заборону збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу на конституційному рівні закріпили тільки 8 європейських країн: Азербайджан (п. III ст. 32), Албанія (п. 2 ст. 35), Вірменія (ч. 2 ст. 23), Литва (ч. 3 ст. 22), Польща

(ч. 2 ст. 51), Росія (п. 1 ст. 24), Сербія (ч. 2, 3 ст. 42) та Словенія (ч. 1, 2 ст. 38). Наприклад, у п. III ст. 32 Конституції Азербайджанської Республіки від 12 листопада 1995 р. у редакції від 29 серпня 2002 р. зазначено, що «не допускається збирання, зберігання, використання та поширення відомостей про чие-небудь особисте життя без його згоди» [14], у п. 2 ст. 35 Конституції Республіки Албанія від 21 жовтня 1998 р. встановлено, що «збирання, використання та поширення матеріалів про приватне життя тієї або іншої особи здійснюється з його згоди, крім випадків, визначених законом» [15]; а у ч. 3 ст. 22 Конституції Литовської Республіки від 25 жовтня 1992 р. вказано, що «інформація про приватне життя особи може збиратися лише на підставі вмотивованого рішення суду та тільки відповідно до закону» [16].

На наш погляд, у ч. 2 ст. 32 Конституції України більш прийнятним буде замість терміна «не допускається» застосувати термін «забороняється», який згідно із згаданим словником означає «не дозволяти робити, здійснювати що-небудь; не допускати, не дозволяти користуватися чим-небудь, уживати щось, відбуватися, існувати чому-небудь; захищати від кого-, чого-небудь» [10, с. 282]. Звідси випливає, що заборона – це покладання прямого юридичного обов'язку не здійснювати ту або іншу дію. У зв'язку із зазначеним пропонуємо термін «не допускається» виключити із цієї частини і замінити його на термін «забороняється».

Також варто зазначити, що в цьому положенні не встановлено коло суб'єктів, які збирають інформацію (персональні дані) про осіб і які у разі неправомірного втручання в їх особисте і сімейне життя повинні нести юридичну відповідальність. Тобто це право повинно захищати людину не тільки від незаконних дій державних органів та їх посадових осіб, але і від приватних структур та інших людей. Тому, погоджуючись з точкою зору А. В. Іщенко та М. М. Гуценка про те, що «недержавні установи та приватні особи, які збирають та нагромаджують інформацію про особу, фактично не несуть ніякої юридичної відповідальності не тільки за подібні дії, але й за її використання та поширення» [17, с. 150], ми пропонуємо доповнити цю частину переліком суб'єктів, кому забороняється без згоди особи здійснювати названі дії, а саме: органи державної влади, органи місцевого самоврядування, юридичні та фізичні особи. Зазначене коло суб'єктів у тексті Конституції можна визначити терміном «будь-кому».

Крім того, в ч. 2 ст. 32 Конституції України простежується відхід від послідовного викладення аналізованого права, передбаченого п. 2 ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [18]. Тобто в цьому положенні відтворено доволно лише деякі підстави обмеження інтересів, які закріплені в цьому міжнародно-правовому акті. До речі, перелік підстав для обмежень, передбачених ч. 2 ст. 8 Конвенції більш узгоджується зі змістом ч. 3 ст. 34, яку П. М. Рабінович вважає доцільним «... виокремити у самостійну статтю та розмістити її в тій частині розділу II Конституції, яку присвячено саме обов'язкам людини і громадянина» [19, с. 56]. Враховуючи зазначене, ми вважаємо, що закріплювати в конституційній нормі припис «... і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини» є зайвим, тому що, по-перше, такий припис, як правило, робиться тоді, коли здійснюється обмеження відповідно до закону якого-небудь права чи свободи людини і громадянина, і, по-друге, вся діяльність держави та її органів згідно зі ст. 3 Конституції України спрямована на забезпечення названих інтересів та є її головним обов'язком [1].

Зі змісту положень ч. 3 ст. 32 Основного Закону України випливає, що кожний громадянин має право звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, установи чи організації з вимогою щодо надання йому можливості ознайомитися з відомостями, що стосуються його особисто. Зазначені органи та організації зобов'язані безперешкодно та безоплатно надати йому таку можливість. Також власники відповідної інформації повинні вживати заходів щодо запобігання несанкціонованого доступу до неї.

У зарубіжній практиці це право зазвичай закріплюється в конституціях тих державах, де раніше існував тоталітарний політичний режим. В Європі право кожного на ознайомлення з відомостями про себе на конституційному рівні, крім України, закріпили: Албанія (п. 3 ст. 35), Вірменія (ч. 3 ст. 23), Грузія (п. 1 ст. 41), Естонія (ч. 3 ст. 44), Литва (ч. 5 ст. 25), Македонія (ст. 18), Молдова (п. 2 ст. 34), Польща (ч. 3 ст. 51), Росія (п. 2 ст. 24), Румунія (п. 2 ст. 31), Сербія (ч. 4 ст. 42), Словенія (ч. 3 ст. 38), Чорногорія (ч. 3 ст. 43, ч. 1 ст. 51) та Португалія (п. 1,6 ст. 35). Наприклад, у ч. 3 ст. 23 Конституції Республіки Вірменія від 5 липня 1995 р. у редакції від 27 листопада 2005 р. вказано, що «кожен має право на ознайомлення з відомостями, що його стосуються, в державних органах і органах місцевого самоврядування» [20]. У тексті більшості конституцій європейських держав, як правило, таким суб'єктом може бути кожна людина, яка позначається тільки безособовим терміном «кожен». Тому, на нашу думку, слід погодитись з

В. С. Сивухіним, який пропонує «закріпити право громадянина на ознайомлення з відомостями про себе, як право людини (ч.3 ст.32 Конституції України)», що надасть можливість розширити коло суб'єктів аналізованого права [21, с. 11]. У зв'язку з цим пропонуємо термін «кожний громадянин» виключити із ч. 3 ст. 32 і замінити його терміном «кожен».

У п. 3 ст. 35 Конституції Республіки Албанія від 21 жовтня 1998 р. встановлено, що «кожен має право бути ознайомленим із зібраними про нього матеріалами, крім випадків, передбачених законом» [15]. При цьому слід зазначити, що в цьому положенні відсутній перелік органів, куди особа може звертатися для ознайомлення з такими відомостями. В аналогічній нормі Основного Закону України закріплено коло органів, установ і організацій, в яких людина може ознайомитися з відомостями про себе, але таке регулювання стосується тільки діяльності державних органів, установ і організацій. Проте безліч приватних підприємств і закладів для своїх потреб накопичують усебічний і докладний масив інформації кількісного та змістовного характеру про різних осіб. По суті їхня діяльність стосовно збирання відомостей про особу не врегульована на конституційному рівні. Враховуючи, що сфера збирання інформації та доступ до неї вийшла за межі монополії держави, ми пропонуємо ч. 3 ст. 32 Конституції України перед словами «установах і організаціях» доповнити словом «підприємствах», а після цих слів – словами «усіх форм власності».

На нашу думку, було б доцільним і логічним положення частини четвертої виключити із тексту ст. 32 Конституції України. По-перше, гарантія судового захисту дублює ч. 1 ст. 55; по-друге, право вимагати вилучення будь-якої інформації на конституційному рівні закріпили, крім України, тільки три країни – Албанія (п. 4 ст. 35), Вірменія (ч. 4 ст. 23), Польща (ч. 4 ст. 51); по-третє, право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди дублює спеціальну ст. 56 Основного Закону України; і взагалі, це право закріплено лише в Конституції Македонії (ч. 2 ст. 18).

Отже, ретельний порівняльно-правовий аналіз норм конституцій України та держав континентальної Європи, в яких закріплено право на невтручання в особисте і сімейне життя, свідчить про необхідність корегування положення ст. 32 Конституції України, яку ми пропонуємо викласти у такій редакції:

«Кожному гарантується право на невтручання в його приватне і сімейне життя, крім випадків, передбачених законом.

Забороняється будь-кому збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, передбачених законом.

Кожен має право на ознайомлення в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, підприємствах, установах і організаціях усіх форм власності з відомостями про себе, що не становлять державної або іншої захищеної законом таємниці».

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Конституція Республіки Македонія від 17 листопада 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.worldconstitutions/archive>.
3. Конституція Республіки Білорусь від 24 листопада 1996 р. у редакції від 17 жовтня 2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rescc.af/constitutions>.
4. Конституції Королівства Нідерландів від 17 лютого 1983 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.worldconstitutions/archive>.
5. Конституція Російської Федерації від 12 грудня 1993 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uznal.org/constitutions.php>.
6. Венгеров А. Б. Конституционные принципы охраны личной жизни советских граждан [Текст] / А. Б. Венгеров // Советская юстиция. – 1979. – № 1. – С. 3.
7. Рабінович П. М. Права людини і громадянина : навч. посіб. [Текст] // П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2004. – 464 с.
8. Лановенко Г. Приватне життя людини як об'єкт правової охорони [Текст] / Г. Лановенко // Право України, 2005. – №12. – С. 112–116.
9. Серьогін В. О. Право на недоторканість приватного життя у конституційно-правовій теорії та практиці : монографія [Текст] / В. О. Серьогін. – Харків : Видавництво «ФІНН», 2010. – 608 с.
10. Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпень : ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.

11. Народна Конституція. Проект Конституції Президента України Віктора Ющенка [Текст]. – 2009. – 100 с.
12. Рішення Конституційного Суду України від 30.10.1997 р. №5-зп у справі 18/203-97 (справа К. Г. Устименка) // Вісник Конституційного Суду України. – 1997. – № 4.
13. Колодій А. М. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні [Текст] : підруч. / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К. : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 350 с.
14. Конституція Азербайджанської Республіки від 12 листопада 1995 р. у редакції від 29 серпня 2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tjintel.narod.ru/CISLegislation>.
15. Конституція Республіки Албанія від 21 жовтня 1998 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.worldconstitutions.ru/archives/104>.
16. Конституція Литовської Республіки від 25 жовтня 1992 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.3Lrs.Lt/home/constitution>.
17. Іщенко А. В. Реєстрація даних про особу та права людини [Текст] / А. В. Іщенко, М. М. Гуренко // Науковий вісник національної академії внутрішніх справ України. – 2002. – № 1. – С. 146–150.
18. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод і протоколи до неї (збірник законодавчих і нормативних актів) [Офіційний текст] / Упоряд. Ю. В. Паливода. – К. : ПАЛИВОДА А. В, 2011. – 120 с. (Закони України).
19. Рабінович П. Конституційні гарантії прав людини і громадянина: можливості модернізації в Україні [Текст] / П. Рабінович // Право України. – 2012. – № 8. – С. 50–59.
20. Конституція Республіки Вірменія від 5 липня 1995 р. у редакції від 27 листопада 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.constitutions.ru/archives>.
21. Сивухін В. С. Конституційне право людини і громадянина на невтручання в їх особисте і сімейне життя та його забезпечення органами внутрішніх справ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / Сивухін Владислав Сергійович ; Київський нац. ун-т внутрішніх справ. – К., 2007. – 18 с.

* Кириченко Юрій Вікторович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри політології та права Запорізького національного технічного університету.